

РОЗДІЛ 2 КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ ЯК СУЧАСНА НАУКА

УДК 342.2

ПРИНЦИПИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

THE PRINCIPLES OF A LEGAL STATE: CONSTITUTIONAL-LEGAL DIMENSION

Бєлов Д.М.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Сестренкова О.,
*JUDr.,
докторант юридичного факультету
Університету П.Й. Шафарика в Кошицах
(Словацька Республіка)*

Автори розглянули загальнотеоретичні засади побудови сучасної демократичної держави. Звертається увага на застосування принципів правової держави, їхню специфіку на сучасному етапі становлення України як демократичної, соціальної та правової держави в умовах євроінтеграційних процесів.

Ключові слова: правова держава, демократична держава, принципи правової держави.

Авторы рассмотрели общетеоретические основы построения современного демократического государства. Обращается внимание на применение принципов правового государства, их специфику на современном этапе становления Украины как демократического, социального и правового государства в условиях интеграционных процессов.

Ключевые слова: правовое государство, демократическое государство, принципы правового государства.

The authors considered the general theoretical basis for building a modern democratic state. Attention is drawn to the application of the rule of law, their specifics at the present stage of Ukraine as a democratic, social and legal state in terms of European integration processes.

Key words: legal state, democratic state, principles of legality.

Формування правової держави в Україні є вкрай складним процесом, що містить не тільки формування структур влади, які здатні забезпечити дотримання законності та прав громадян, а й наявність широкого спектра політичних партій і рухів, соціальних груп і прошарків зі своїми специфічними інтересами, особливою правовою, політичною, соціальною, економічною поведінкою [1, с. 22].

Нині більшість вчених-правознавців вважають, що формування правової держави в нашій країні є тривалим процесом, який зумовлює необхідність кардинального реформування економічної, політичної, правової та інших систем суспільства (див., наприклад, праці С. Агафонова [1, с. 22], О. Скакун [2, с. 121], Р. Шая [3, с. 25] та ряду ін.).

Основною проблемою формування принципу верховенства права є не відсутність необхідних правових норм, які б належною мірою забезпечили права та свободи людини і громадянина, а відсутність належного механізму їх реалізації. Таких норм досить багато: це і право кожного на безкоштовну медичну допомогу, і право на працю, і право

на безоплатну вищу освіту тощо. Оскільки виконання цих та інших норм Конституції сьогодні неможливе з огляду на відсутність нормативно-правових актів, які б закріплювали відповідний механізм, ці положення стають звичайними деклараціями. З огляду на це декларативного характеру набуває і ст. 1 Конституції України.

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства часто вживають термін «правова держава». При цьому одні автори виходять із бажання підкреслити, що, проголосивши себе суверенною та незалежною, Україна стала і правовою державою, а інші – з прагнення довести, що побудова такої держави є справою більш віддаленої перспективи. Так, відповідно до ст. 1 Конституції Україна – це суверенна та незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Проте, за твердженням С. Агафонова, реалії сьогодення яскраво свідчать про те, що це лише декларація. Україна не є правовою державою, оскільки їй необхідно подолати цілий ряд проблем, які заважають їй бути такою [1, с. 22].

Безсумнівно, правовою є така суверенна держава, яка функціонує в громадянському суспільстві і в

якій юридичними засобами реально забезпечено захист основних прав і свобод людини та громадянина. Вона ґрунтується на певних принципах, найважливішими з яких є верховенство права, поділ влади, реальність прав і свобод людини та громадянина, законність, наявність у громадян високої правової культури [4, с. 16].

За вірним твердженням І. Хорта, ідея правової держави, яка бере свій початок з античної політико-правової думки й отримала могутній імпульс розвитку в Новий час, у сучасних умовах має практичну реалізацію¹ [6, с. 27]. При цьому, як стверджує вчений, офіційне визнання держави як правової в конституціях низки сучасних держав, у тому числі й України, викликає необхідність наповнити категорію «правова держава» реальним юридичним змістом. На його думку, сутність правової держави розкривається через її принципи. Становлення правової держави може бути здійснено тільки за умови успішного запровадження в життя визначених правових вимог,

механізмів реалізації принципів [6, с. 27].

Цікавою, на наш погляд, є думка видатного вітчизняного конституціоналіста В. Кампо, який стверджує, що поняття «правова держава» та «верховенство права» розмежовуються з урахуванням їх належності до різних правових сімей. Правова держава є продуктом романо-германської правової традиції, а верховенство права – англосаксонської, тому не можна ні ототожнювати їх, ні включати одне поняття до іншого, ні вважати одне поняття частиною другого. Такою є позиція європейської науки та практики [7, с. 10].

При цьому цитований нами вище вчений відзначає, що Україна є державою, у якій правова система діє переважно в традиціях романо-германської правової сім'ї, хоча завдяки включенню до конституційної системи держави принципу верховенства права (стаття 8) елементи англосаксонської правової сім'ї поступово проникають до правової системи України. Отже, принципи правової держави в Україні необ-

¹ Разом із тим слід відзначити, що сам термін «правова держава» вперше з'явився лише на початку XIX століття в працях німецьких юристів і філософів К. Велькера (1813 р.), І.-Г. Фрайхера фон Аретіна (1824 р.) і Роберта фон Моля (1832 р.). Так, зокрема, Роберт фон Моль вперше зробив юридичний аналіз цього поняття й увів його в науковий обіг. Він розглядав правову державу як категорію безпосереднього вчення про державу, яка постійно розвивається, і ставив таку державу п'ятою за порядком після патріархальної, патримоніальної, теократичної та деспотичної держави. Сам науковець пояснив розуміння терміну так: «Правова держава не може мати ніякої іншої мети, ніж впорядкувати буття людей таким чином, щоб підтримувати кожного члена суспільства та сприяти йому в найбільш всебічному та вільному користуванні його сил. <...> З одного боку, основоположенням правової держави є свобода її громадян, з іншого – існує безліч випадків, коли індивід потребує допомоги з боку держави. При цьому важливо зрозуміти захист, що надається громадянину, і обмеження, не перетворюючи перше на друге. Усяке втручання держави там, де людині має вистачити її сил, – порушення вищих основ правової держави» [5].

хідно розглядати лише з позицій романо-германської правової традиції, а їхня суть – не що інше як основні ідеї, на яких базується функціонування правової держави [7, с. 10].

Реалізацію основних прав людини всіма особами, що проживають у певній країні, на думку Є. Мельник, може забезпечити насамперед відповідна держава, адже тільки вона здатна надати формальної (юридичної) загальнообов'язковості тим умовам, які конче необхідні кожній людині для використання її основних прав. І якщо держава максимальною мірою реалізовуватиме таку здатність, зробить це своєю основною функцією, вона може вважатися правовою. Таким чином, правова держава – це держава реальних прав людини [8, с. 5].

Правова держава, відзначає вчений, – це суверенна, політико-територіальна організація публічної влади, яка базується на принципах поваги до особи й недоторканності її прав і свобод, верховенства права, дотримання закону. Також правова держава є системою органів та інститутів, які гарантують та охороняють нормальне функціонування громадянського суспільства. Сучасній правовій державі притаманні певні принципи та ознаки, які необхідно чітко відокремлювати, тому що принципи є вихідними положеннями організації та функціонування такої держави, а в ознаках (рисах)

виявляються її сутність і багатогранна суспільна природа [8, с. 5].

Проблему поняття та змісту правової держави детально розглянув професор Київського університету Б. Кістяківський, який на початку ХХ століття опублікував кілька наукових праць, присвячених цій проблемі. У 1906 році вчений писав, що правова держава є найвищою формою держави, школою та лабораторією, у якій виробляються засади майбутнього суспільного ладу [цит. за 9, с. 75]. Але науковець розглядав правову державу не як реальність, а як ідеал. Реалії ж такі, зазначав він, що побудувати справжню правову державу вдасться лише тоді, коли всі люди стануть святими. Нам це не загрожує ні нині, ні в найближчій перспективі. Однак у своїх нових конституціях колишні союзні республіки СРСР, а тепер незалежні держави (серед них і Україна), дружно записали, що вони вже є правовими державами. Уявляється, що тут бажане видається за реальність, адже чудес на світі не буває [10, с. 19].

Відзначимо, що звернення до проблеми правової держави на сучасному етапі розвитку українського суспільства є не випадковим. Значною мірою можна стверджувати про існування в сучасній юридичній науці усталених поглядів щодо змісту й сутності цього поняття.

Чітке усвідомлення того, що правова держава є нічим іншим як

формою організації та діяльності державної влади, якій властиві демократичний режим конституційного правління та законності, верховенство права, поділ державної влади та взаємний контроль владних гілок, взаємна відповідальність держави й особи, визнання, гарантування та забезпечення основних прав людини та громадянина, постає як незаперечна річ [10, с. 19]. Причому, як довела логіка розвитку теорії класичного юридичного позитивізму (К. Гербер, Д. Дайсі, Р. Ієрінг, П. Лабанд, А. Єсмен) і неопозитивізму (Г. Кельзен), всі спроби підмінити поняття «правова держава» терміном «держава законів» або «держава законності» мають своїм наслідком надзвичайно складні та практично невіршені теоретичні проблеми, а зрештою – спотворення змісту того, чим є право в суспільстві та що таке правопорядок. Тому цілком логічною практичною експлікацією подібної дефініції правової держави як правової організації та діяльності публічно-політичної влади у її відносинах з індивідами як суб'єктами права й носіями визнаних і закріплених прав і свобод людини та громадянина, на думку Ю. Крисюка, є цілеспрямована державотворча діяльність щодо реалізації основних принципів правової держави [10, с. 19].

Р. Наливайко вважає, що проблема розбудови правової держави в Україні набуває як науково-теоре-

тичної, так і суспільно-практичної вагомості. З одного боку, акцентується увага на реальному ступені присутності праворегулюючої функції держави та суспільства, а з іншого – на реальному стані та перспективах розбудови в Україні правової держави, механізмах, процесах і тенденціях, які визначають та оптимізують шляхи її розвитку. Як відомо, Україна не лише проголосила про свій намір стати правовою державою, а й закріпила положення про свій правовий статус у формі конституційної норми. Принцип правової держави як принцип державного ладу виявляється насамперед у передбаченому Конституцією України верховенстві права (ст. 8), здійсненні державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу й судову (ст. 6), взаємній відповідальності держави та особи (ст. 3), гарантуванні прав і свобод людини та громадянина (ст. 22) тощо. Ці та інші положення Конституції, на думку вченого, визначали й визначатимуть загальний розвиток державного ладу України [11, с. 3].

А. Георгіца та Н. Шукліна наголошують, що об'єктивний розвиток теорії демократії мав своїм наслідком те, що до ознак демократії сьогодні відносять принципи, які є основоположними для будь-якої правової держави (пріоритет прав людини і громадянина, конститу-

ційне обмеження державної влади, верховенство права тощо) [12, с. 50].

Сама ідея правової держави, як стверджують Е. Ключан та В. Кондратьєв, пов'язана з утвердженням суверенності народу, підпорядкування держави суспільству. На їхню думку, правова держава – це система органів та інститутів, які гарантують і охороняють нормальне функціонування громадянського суспільства. Це держава, у якій панує закон, стосовно якого в однаковому положенні перебувають влади всіх рівнів, партії та громадські організації, посадові особи й окремі громадяни [13, с. 68].

Процес формування правової держави характеризується спільною ознакою – рухом людства до свободи, усвідомленим намаганням обмежити державу, змусити її поважати закони та захищати честь і гідність людини як найвищу цінність. Реформування колишнього радянського суспільства та процеси інтеграції України до міжнародних спільнот зробили необхідним формування правової держави. Верховенство права в суспільстві – основний принцип правової держави. Він зумовлює й інші його принципи, зокрема підпорядкування закону самої держави та її органів. Правова держава, за твердженням вчених, характеризується якостями, притаманними власне закону, тобто справедливістю, гуманністю, вона має

закріплювати невід'ємні природні права кожної людини. Непорушність прав людини, її честі, інтересів, їх охорона й гарантування – один із найголовніших принципів правової держави [13, с. 68].

Поняття принципу правової держави значно ширше за його нормативний, законодавчий вираз, наголошують деякі науковці та виокремлюють три компоненти, що входять до змісту поняття принципу:

- 1) наявність певних уявлень щодо сфери правосвідомості;
- 2) закріплення відповідних положень у чинному законодавстві;
- 3) реалізація принципів правової держави у конкретній сфері суспільних відносин [14, с. 14].

Як бачимо, ця концепція, зокрема, містить таку схему: принцип правової держави зароджується як певна ідея в теорії конституціоналізму, закріплюється в системі конституційно-правових норм і через них перетворюється на суспільні відносини. Або навпаки: суспільні відносини концентруються та закріплюються в нормах конституційного права, на підставі яких формулюються власне принципи правової держави.

Таким чином, схема здійснення, втілення в життя принципів правової держави цілком збігається з механізмом виникнення та реалізації конституційно-правових норм.

У цьому разі, як відзначає О. Зайчук, велике значення має вирішення питання щодо моменту виникнення принципу правової держави [15, с. 29].

Існують дві основні наукові позиції з цього питання, зокрема:

– конституційне закріплення принципу правої держави (*ідеї, що не закріплені в Основному законі, не можуть вважатися принципами правової держави, – Н. К.*);

– регулюючий вплив на правозастосовну практику можуть здійснювати й такі правові ідеї-принципи правової держави, які не закріплені в конституції [16, с. 128].

Вважаємо цілком доречним відзначити, що в основу принципу правової держави покладені суспільні інтереси та потреби, які формуються та змінюються незалежно від волі законодавця. Зокрема, основна роль у виявленні таких потреб належить юридичній практиці, яка за своєю природою покликана оперативно реагувати на зміни, що відбуваються у сфері права.

Безумовно, виникнення, формування принципу як наукової ідеї або керівної засади юридичної практики – це тривалий та складний процес. І законодавче закріплення виступає лише завершальною стадією цього процесу [17, с. 81]. Зокрема, наукові дискусії та практична перевірка адекватності принципу правової держави суспільним відносинам

не закінчуються і після його включення до тексту Основного закону, а досить часто отримують новий імпульс.

Отже, факт закріплення ідеї в нормативному акті вищої юридичної сили дає підстави говорити про наявність будь-якого принципу правової держави. І саме від цього закріпленого в тексті Основного закону принципу надалі відштовхуються у своєму розвитку юридична наука та практика.

З приводу вищенаведеного у свій час радянський вчений А. Черданцев відзначав: «Головні ідеї, які не сформульовані у вигляді окремої норми, не повинні розглядатися як принципи права» [18, с. 81].

Ідеологічні та нормативні характеристики принципу правової держави нерозривно пов'язані, зокрема, коли ідея правосвідомості отримує закріплення в Основному законі, є правомірною вимогою, що поділена вищою імперативністю та загальною значущістю [19, с. 67].

Виходячи з вищезазначеного, на наш погляд, під принципами правової держави слід розуміти основні ідеї, на яких базується функціонування правової держави, вихідні положення організації та функціонування такої держави, що відображають загальнолюдські цінності, закріплені в міжнародних нормативних актах, і знайшли своє закріплення у формі конституційних норм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Агафонов С. Проблеми реалізації принципів правової держави в Україні та шляхи їх вирішення / С. Агафонов // Юстиніан – 2006. – № 1. – С. 22–26.
2. Юридический научно-практический словарь-справочник (основные термины и понятия) / авт.-сост. О.Ф. Скакун, Д.А. Бондаренко ; под общ. ред. О.Ф. Скакун. – Харьков : Эспада, 2007. – 482 с.
3. Шай Р.Я. Правопорядок і законність як ознаки правової держави / Р.Я. Шай // Юридичний вісник України. – 2007. – № 28 (628). – С. 25–27.
4. Арато А. Концепция гражданского общества: восхождение, упадок и воссоздание, направления для дальнейших исследований / А. Арато // Полис. – 1995. – № 3 – С. 15–20.
5. Загальна теорія держави і права : [підруч. для студентів юрид. спец. вищих навчальних закладів] / [М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Рогачова та ін.] ; за ред. М.В. Цвіка, В.Д., Ткаченко, О.В. Петришина. – Харків : Право, 2002. – 432 с.
6. Хорт І.В. Актуальні питання реалізації принципів правової держави в Україні / І.В. Хорт // Юридичний вісник. – № 1 (14). – 2010. – С. 27–29.
7. Кампо В. Конституційні принципи правової держави та проблеми їх реалізації у практиці Конституційного суду України / В. Кампо // Віче. – 2010. – № 16. – С. 9–12.
8. Мельник Є.М. Правова держава в Україні: перспективи становлення і механізми реалізації / Є.М. Мельник // Держава та регіони: Серія: Право. – 2008. – № 3. – С. 5–11.
9. Шемшученко Ю.С. Теоретичні проблеми формування правової держави / Ю.С. Шемшученко / Шемшученко Ю.С. Вибране. – К. : Юридична думка, 2005. – С. 75–79.
10. Крисюк Ю. Розбудова правової держави в Україні: проблеми та перспективи // Ю. Крисюк // Віче. – 2004. – № 2. – С. 19–22.
11. Наливайко Л.Р. Принцип правової держави як принцип державного ладу України / Л.Р. Наливайко // Наукові записки НаУКМА : Юридичні науки. – Т. 64. – 2007. – С. 3–9.
12. Георгіца А.З. До питання про зміст конституційно-правової категорії «демократія» / А.З. Георгіца, Н.Г. Шукліна // Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство. – Чернівці : Рута, 2003. – Вип. 172. – С. 46–51.
13. Клочан Е.Г. Особливості формування правової держави в сучасних умовах розвитку України / Е.Г. Клочан., В.О. Кондратьєв // Розбудова держави. – 2008. – № 1–2. – С. 62–70.
14. Васильєв А.М. О правовых идеях-принципах / А.М. Васильев // Советское государство и право. – 1975. – № 3. – С. 11–18.
15. Зайчук О.В. Принципи права в контексті розвитку загальної теорії держави і права // Право України. – 2008. – № 7. – С. 24–29.
16. Рабінович П.М. Принципи права / П.М. Рабінович // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [за ред. Ю.С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1998–2004. – Т. 5. – 2003. – 911 с.
17. Скакун О.Ф. Теория государства и права : [учебник] / О.Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2000. – 704 с.
18. Черданцев А.Ф. Толкование советского права / А.Ф. Черданцев. – М. : Юрид. лит., 1979. – 160 с.
19. Жукевич І.В. Механізм взаємодії явних та неявних принципів права / І.В. Жукевич // Держава і право. – 2010. – Вип. 47. – С. 66–71.